

پیش‌بینی رشد اخلاقی و رشد معنوی طلاب سطح مقدماتی حوزه علمیه قم بر اساس برنامه درسی پنهان

torabifarmohammad@gmail.com

محمد ترابی فر / کارشناسی ارشد روان‌شناسی تربیتی دانشگاه قم

حسن نجفی / دکتری مطالعات برنامه درسی دانشگاه علامه طباطبائی

hnajafih@yahoo.com

 orcid.org/0000-0003-3473-3424

an-faghihi@qom.ac.ir

علی نقی فقیهی / دانشیار گروه فلسفه تعلیم و تربیت دانشگاه قم

 <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0>

دریافت: ۱۴۰۱/۱۲/۰۱ - پذیرش: ۱۴۰۲/۰۳/۰۵

چکیده

پژوهش با هدف پیش‌بینی رشد اخلاقی و رشد معنوی طلاب سطح مقدماتی حوزه علمیه قم براساس برنامه درسی پنهان انجام شد. روش پژوهش توصیفی از نوع همبستگی بود. جامعه آماری طلاب سطح مقدماتی حوزه علمیه قم برابر پانزده هزار نفر بود که با استفاده از جدول گرجسی و مورگان تعداد نمونه، ۳۷۵ نفر به‌عنوان نمونه برآورد شد. ابزارهای پژوهش شامل پرسش‌نامه‌های رشد اخلاقی معنوی پور (۱۳۹۱)، رشد معنوی تقی‌زاده (۱۳۹۰) و برنامه درسی پنهان شیخی (۱۳۸۸) بود. برای تجزیه و تحلیل داده‌ها از ضریب همبستگی پیرسون و تحلیل رگرسیون استفاده شد. یافته‌ها نشان داد که مؤلفه‌های برنامه درسی پنهان، از جمله جو اجتماعی و ارتباطات متقابل انسانی، ساختار فیزیکی و ساختار سازمانی، بر متغیرهای ملاک یعنی رشد اخلاقی و رشد معنوی تأثیر می‌گذارند و قدرت پیش‌بینی دارند. ضریب بتای استاندارد شده برای این دو متغیر به ترتیب برابر ۰/۴۴۱ و ۰/۵۲۱ بود. براساس یافته‌ها و با توجه به میزان میانگین به‌دست‌آمده از رشد اخلاقی و معنوی، پیشنهاد شد که سیاست‌گذاران آموزشی حوزه علمیه قم با بهره‌گیری از مؤلفه‌های برنامه درسی پنهان، به فزونی رشد در سیر اخلاقی و سلوک معنوی طلاب سطح مقدماتی مبادرت ورزند.

کلیدواژه‌ها: رشد اخلاقی، رشد معنوی، برنامه درسی پنهان، طلاب مقدماتی حوزه علمیه قم.

رشد و شکوفایی اخلاقی موضوع مهمی است که یکی از غایات تربیت است و بدون آن، زندگی دنیوی و اخروی انسان قرین به سعادت نخواهد بود. نظریات رشد اخلاقی به‌جهت زاویه نگاه خود دچار تنوع و تکثر فراوانی هستند. خاستگاه این تنوع و تعدد به امور مختلفی برمی‌گردد؛ از جمله: تأثیر گرایش‌های دانشی؛ اثرپذیری از رویکردهای خاص در دانش‌های مرتبط؛ تأکید بر مؤلفه‌های خاص رشد اخلاقی؛ امکان و نحوه تلفیق مؤلفه‌های مختلف و تبیین نحوه تأثیر آنها؛ و چپستی ماهیت اخلاق و غایت آن (دبیا، ۱۳۹۲). سقراط، افلاطون و ارسطو از نخستین فلاسفه‌ای بودند که به تبیین نظام‌مند در زمینه رشد اخلاقی پرداختند. هارتسون و می نخستین روان‌شناسانی بودند که در سال ۱۹۳۰م تحقیقاتی را در زمینه رشد اخلاقی انجام دادند و پس از آنها پیائزه (۱۹۳۲)، کهلبرگ (۱۹۴۸) و گیلیگان (۱۹۸۲) به تحقیق و نظریه‌پردازی در این زمینه ادامه دادند.

در راستای نظر کهلبرگ، شواهد فزاینده‌ای حاکی از آن است که مواجه کردن افراد با چالش‌های شناختی، که آنها را تحریک می‌کند تا درباره مسائل اخلاقی به شیوه‌ای پیچیده‌تر فکر کنند، باعث می‌شود که این تجربیات بر آنها تأثیر بگذارند (برک، ۱۳۹۹). در تعریفی آمده است: رشد اخلاقی فرایندی است که افراد از طریق آن به توانایی انطباق رفتار خود با معیارهای درست و نادرست دست می‌یابند. این توانایی در سه زمینه تشخیص رفتار درست از نادرست، ایجاد یک نظام ارزش‌های اخلاقی و یادگیری انجام عمل بر طبق اصول و معیارهای اخلاقی ظاهر می‌شود (کریم‌زاده، ۱۳۹۱). عوامل متعددی از جمله شیوه‌های فرزندپروری، تحصیلات، تعامل با همسالان و فرهنگ، بر تغییر مرحله اخلاقی تأثیر می‌گذارند. در پژوهش نورینا و سویادی (۲۰۱۹) و اردینسیاه و اریهادیانا (۲۰۲۲) اثرپذیری شخصیت و تفکر یادگیرندگان از برنامه درسی پنهان موجود در مکان‌های آموزشی، مورد تأیید قرار گرفته است.

«معنویت» در لاتین از واژه «اسپریتوس» به معنای «زندگی» یا «روشی برای بودن» و «تجربه کردن» است که با آگاهی یافتن از یک بعد غیرمادی به وجود می‌آید (شهیدی و فرج‌نیا، ۱۳۹۱). در تفسیر معنا در زندگی، سه محور اساسی قابل ذکر است: ۱. هدف زندگی؛ ۲. کارکرد زندگی؛ ۳. ارزش زندگی (نصری، ۱۳۹۵). فرانکل اولین کسی است که به لزوم وجود معنا در زندگی پی برد. ریشه معنوی نظریه وی بر پایه نگاه مسئولانه آن به انسان به‌عنوان یک مخلوق معنوی و متعالی قرار دارد. فرانکل تأکید می‌کند که انگیزه‌های درونی فرد، معنا و هدفی جامع در زندگی او به وجود می‌آورد؛ به گونه‌ای که زندگی او را به سوی هدف اساسی و منزلت فردی سوق می‌دهد (فرانکل، ۲۰۰۷).

در تعریف اصطلاحی، مورای و زنتز (۱۹۸۹) معنویت را کیفیتی می‌دانند که فراسوی پذیرش مذهب خاصی است و می‌تواند ویژگی‌هایی مانند الهام، تکریم، جذب، هیبت، معنا و هدف را در زندگی ایجاد کند؛ که البته اصرار این تعریف بر سکولار بودن مفهوم معنویت، غیرقابل اغماض است. قربانی و همکاران (۱۳۹۱) به نقل از می‌یر، معنویت را جست‌وجوی مداوم برای یافتن معنا و هدف زندگی دانسته و نوشته‌اند که معنویت درک عمیق و ژرف از

ارزش زندگی، وسعت عالم، نیروهای طبیعی موجود، و نظام باورهای شخصی است. معنویت از دیدگاه/کینز (۱۹۸۸) دارای یک ساختار نُه‌بعدی است که شامل روحانی یا فرامادی، معنا و هدف در زندگی، داشتن رسالت در زندگی، تقدس زندگی، اهمیت ندادن به ارزش‌های مادی، نوع‌دوستی، آرمان‌گرایی، آگاهی از تراژدی و ثمرات معنوی است (به نقل از: قربان‌زاده، ۱۳۹۲).

رشد معنوی توسعه ظرفیت‌ها، صلاحیت‌های درونی و بیرونی، بودن و به‌کمال رسیدن است. احساس بودن و وجود، ناشی از تربیت معنوی است. رشد معنوی در واقع به دنبال دستیابی به سطوح بالاتر، توسعه همه‌جانبه آگاهی و درک رابطه با وجود متعالی (خدا) و تأثیرگذار بر زندگی است (معروفی و کرمی، ۱۳۹۲). هدف چنین فرایندی، درک هوشمندانه محتوای آموزشی نیست؛ بلکه حرکتی فراتر از استدلال، تحلیل و اندیشه‌ورزی است که توجه به آن، مربوط به ساختن این قبیل موضوعات با مسائل درونی است؛ ویژگی اساسی رشد معنوی، شهود، استعلا و ارتباط دنیای درونی و بیرونی فرد، خودکنترلی، یادگیری اندیشیدن، فراگرفتن از طریق عشق و درک شهودی است (مونی و تیمنز، ۲۰۰۷). رشد معنویت در هر انسانی دارای یک روند دینامیک و پویاست که در طی یک دوران رخ می‌دهد. در طی این روند، انسان به‌طور فزاینده‌ای به معنا، اهداف و ارزش‌های زندگی پی می‌برد (فولتون و مور، ۱۹۹۵). اوبرین (۲۰۱۳) مراحل رشد معنوی را در دو جهت افقی و عمودی و در سه دوره اولیه کودکی، نوجوانی و بزرگسالی تقسیم می‌کند. نهایتاً رشد معنوی را می‌توان حاصل اقدامات هدایت‌گرایانه‌ای دانست که به منظور ایجاد، ایقا و اكمال استعدادهاى معنوی در حوزه ارتباط با وجود متعالی، باور به غیب، باور به رشد و بالندگی انسان در راستای گذشتن از پیچ‌وخم‌های زندگی و تنظیم زندگی شخصی بر مبنای ارتباط با وجود متعالی در هستی‌معدادار، سازمان‌یافته و جهت‌دار الوهی انجام می‌پذیرد. این بعد وجودی انسان فطری و ذاتی است و با توجه به بالندگی آدمی و در نتیجه، انجام تمرینات و مناسک مذهبی متحول می‌شود و ارتقا می‌یابد (نجفی و همکاران، ۱۳۹۴).

برنامه درسی به‌عنوان نقشه راه بر مهم‌ترین رخداد آموزش، یعنی یادگیری، متمرکز است. به‌نظر آیزنر برنامه درسی را می‌توان به‌عنوان مجموعه‌ای از وقایع پیش‌بینی‌شده دانست که به‌قصد دستیابی به نتایج آموزشی - تربیتی برای یک یا بیش از یک یادگیرنده در نظر گرفته شده‌اند (فتحی و اجارگاه، ۱۳۹۲). اما نتایج به‌دست‌آمده حاکی از آن است که یادگیری‌های درون‌مدرسه‌ای تنها از طریق برنامه درسی صریح و رسمی اتفاق نمی‌افتند؛ بلکه بیشترین تأثیر از راه‌های ضمنی و پنهان صورت می‌پذیرد. بدین ترتیب یکی از مهم‌ترین نوع برنامه درسی، برنامه درسی پنهان است (فروتینیان، ۱۳۹۲).

درباره برنامه درسی پنهان، نظریات و دیدگاه‌های متفاوتی وجود دارند که می‌توان از جمله آنها به نظریه جکسون (۱۹۶۸) اشاره کرد که در کتاب *زندگی در کلاس‌های درس* سه عامل جمعیت، قدرت و تشویق را عواملی ذکر می‌کند که موجب می‌شوند برنامه درسی پنهان، آموخته و یاد گرفته شوند. هارالامبوس (۱۹۹۱) بیان می‌کند که برنامه درسی پنهان شامل چیزهایی است که دانش‌آموزان از طریق تجربه حضور در مدرسه یاد می‌گیرند و اغلب

این یادگیری‌ها در اهداف آموزشی مدرسه لحاظ نشده‌اند. برگ، جیریکوویچ، هارلینگ و مک دونالد (۲۰۱۷) بر این نظرند که ارزش‌ها، هنجارها و شیوه‌هایی که بدون قصد آگاهانه در حین آموزش و یادگیری منتقل می‌شوند، برنامه درسی پنهان‌اند. در دیدگاه پورتلی (۱۹۹۳) برنامه درسی پنهان به چهار شکل «انتظارات غیررسمی یا پیام‌های ضمنی اما مورد انتظار»، «پیام‌ها یا پیام‌های یادگیری ناخواسته»، «پیام‌های ضمنی برخاسته از ساختار مدرسه» و «آنچه توسط دانش‌آموزان ایجاد شده» تقسیم گردیده است. لی (۲۰۱۸) برنامه درسی پنهان را چنین تعریف می‌کند: تجارب غیررسمی و ناخودآگاه یادگیری مدارس که به‌روشنی در سیاست‌های مدرسه و برنامه‌های درسی تعریف نمی‌شوند. رسا (۲۰۲۱) هم معتقد است که برنامه درسی پنهان شامل اطلاعات ناخواسته‌ای می‌شود که در فرایند تدریس و یادگیری وجود دارد. صاحب‌نظران مختلف، ابعاد گوناگونی را برای برنامه درسی پنهان ذکر کرده‌اند که از جمله آنها می‌توان به نظر چوبوکچو (۲۰۱۲) اشاره کرد. چوبوکچو برنامه درسی پنهان را به‌عنوان رفتارها، گفتارها و رویکردهای معلمان و مدیران نسبت به دانش‌آموزان، آموزش همکارانه و رقابتی، جو مدرسه، اتفاقات ضمن تدریس، ارزش‌های معلمان، محیط یادگیری ایجادشده توسط مدرسه و به‌طور خلاصه، نگرش‌ها و رفتارهای دانش‌آموزان در تعامل با فضای ارتباطی و ساختاری مدرسه تعریف می‌کند. آنچه از مجموع تعاریف به‌دست می‌آید، این است که برنامه درسی پنهان عمدتاً مستخرج از برنامه‌های نانوشته مدرسه است؛ اما در شرایطی، می‌توان آن را به‌صورت ازپیش‌تعیین‌شده و مبتنی بر انسجام و منطقی نیز طراحی کرد.

رشد اخلاقی و معنوی در همه یادگیرندگان دارای اهمیت است و زمانی که یادگیرندگان طلاب حوزه علمیه باشند، اهمیت آن دوچندان می‌شود؛ چراکه از طرفی حوزه علمیه به‌عنوان نهادی تأثیرگذار بر فرهنگ و باورهای جامعه است و از طرفی دیگر تبلیغ آموزه‌های اسلام بر دوش این نهاد می‌باشد. آنچه از رسالت‌هایی که بر عهده انبیا و ائمه اطهار علیهم‌السلام بوده، در زمان غیبت کبرای حضرت ولی عصر علیه‌السلام بر عهده فقیهان در رأس امور و به‌تبع آنها طلاب و فراگیران دروس حوزوی است. از آنجاکه اصلی‌ترین رسالت انبیا ترویج اخلاق (کلینی، ۱۴۲۹ق، ج ۱، ص ۳۲) و معنویت الهی در قالب دین در بین مردم بوده، طلاب حوزه‌های علمیه نیز این رسالت را به‌ارث برده‌اند (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۱۶، ص ۲۱۰) و ترویج دین جزء جدایی‌ناپذیر هویت حوزه‌های علمیه است؛ و با توجه به اینکه معطی شیء نمی‌تواند فاقد شیء باشد، طلاب حوزه‌های علمیه تا خود متعلق به اخلاق و متصف به معنویت دینی نباشند، نمی‌توانند این رسالت مهم را به سرانجام برسانند و اگر بدون اتصاف به ملکات اخلاقی و معنوی به تبلیغ آنها بپردازند، سخنان آنان همچون قطره بارانی که بر دل سنگ نمی‌نشیند و بر زمین می‌لغزد، بر قلب کسی نخواهد نشست و مثمر ثمر نخواهد بود (کلینی، ۱۴۲۹ق، ج ۱، ص ۴۴). بنابراین یکی از ضروریات حوزه‌های علمیه زمینه‌سازی بهتر آموزش عمیق و البته کاربردی اخلاق و معنویت در بین طلاب است. با توجه به مطالب ذکرشده، پژوهش حاضر می‌کوشد تا رشد اخلاقی و رشد معنوی طلاب سطح مقدماتی حوزه علمیه قم را براساس برنامه درسی پنهان پیش‌بینی کند.

۱. پیشینه پژوهش

در جدول (۱) به برخی از پژوهش‌های مرتبط با متغیرها اشاره می‌شود.

جدول ۱. مرور پیشینه پژوهشی

پژوهشگر / سال	عنوان پژوهش	یافته‌ها
مرزوقی، کشاورزی و نوروزی (۱۳۹۸)	مبنا و معنای برنامه درسی پنهان	به معنا، فلسفه، نظریه‌ها، رویکردها و انواع برنامه درسی پنهان اشاره شده است.
خاتمی (۱۳۹۷)	تکوین اخلاق بین‌فردی دانش‌آموزان در تعامل با برنامه درسی پنهان	رفتارهایی چون تخریب چهره دیگران، دروغ‌گویی و بی‌احترامی به دیگران، و در سمت دیگر، رفتارهای محبت‌آمیز و کمک کردن بین دانش‌آموزان، رفتارهای پررنگی بود.
نیمای (۲۰۱۸)	نقش برنامه درسی پنهان در فرایند تلفیق ایمان، یادگیری و زندگی	ناتوانی اساتید دانشگاه در بهره‌گیری از ایمان، خلأ ارزشی در دانشجویان دانشگاه‌های مسیحی ایجاد کرده است که تأثیر منفی آن در محیط آموزشی و جامعه آشکار می‌باشد.
گانیو و فاهاردو (۲۰۱۸)	ارزیابی تأثیر برنامه درسی پنهان بر رشد شخصیت دانش‌آموزان	برنامه درسی پنهان با محیط یادگیری در تعامل است و توسط فاکتورهایی که دارد، بر شخصیت دانش‌آموزان تأثیر می‌گذارد.
القمول و الرود (۲۰۱۷)	تأثیر برنامه درسی پنهان بر ارزش‌های اخلاقی	برنامه درسی پنهان همچو سایه‌ای است که دانش‌آموزان را دنبال می‌کند و تأثیر محسوسی بر اخلاق و ارزش‌های اخلاقی آنها دارد.
بناری (۱۳۹۶)	برنامه درسی پنهان؛ با نگاهی به دیدگاه اسلامی	ابعاد و قلمرو کاربرد برنامه درسی پنهان و به‌ویژه تأثیر برنامه درسی پنهان در تربیت دینی مورد بررسی قرار گرفته است.
عباسی نوذی (۱۳۹۴)	نقش مؤلفه‌های برنامه درسی پنهان در شکل‌گیری هویت دینی دانشجویان دانشگاه شهید باهنر کرمان	میزان نقش مؤلفه‌های برنامه درسی پنهان (جو اجتماعی، ساختار فیزیکی، قوانین و مقررات، تعاملات بین‌فردی) بر هویت دینی دانشجویان، برابر نیست. بیشترین نقش را جو اجتماعی و کمترین نقش را ساختار فیزیکی داشته‌اند.
شکاری، رحیمی و غریبا (۱۳۹۳)	آسیب‌شناسی تربیت اخلاقی دانشجویان دانشگاه کاشان از منظر برنامه درسی پنهان	رشد و پرورش فضایل اخلاقی یا آسیب‌های اخلاقی و روی آوردن دانشجویان به ضد ارزش‌ها غالباً نتیجه برنامه درسی پنهان و غیررسمی بوده است.
شهریاری (۱۳۹۲)	بررسی برنامه درسی پنهان با رشد اعتقادی دانش‌آموزان	بین برنامه درسی پنهان با رشد اعتقادی رابطه معنادار وجود دارد.
امیری (۱۳۹۱)	بررسی کیفی تأثیر مؤلفه‌های برنامه درسی پنهان بر هویت اسلامی - ایرانی دانش‌آموزان	مؤلفه‌های برنامه درسی پنهان بر سطوح شناختی، عاطفی و رفتاری هویت اسلامی - ایرانی دانش‌آموزان اثر گذارند. البته تأثیر مؤلفه گفت‌وگوهای معلم، هم‌کلاسی‌ها و قوانین و مقررات، بیشتر و مشهودتر است.

نتیجه بررسی سوابق و تجربیات پژوهشی مرتبط نشان می‌دهد که در هیچ‌یک از پژوهش‌های انجام‌شده، اقدام به پیش‌بینی رشد اخلاقی و رشد معنوی براساس برنامه درسی پنهان نشده است؛ به‌علاوه اینکه تحقیقی در رابطه با

برنامه درسی پنهان در جامعه آماری حوزه علمی قم انجام نگرفته که تحقیق پیش رو این مسئله را در بطن خود جای داده است.

۲. روش‌شناسی پژوهش

روش پژوهش، توصیفی از نوع همبستگی بود. جامعه آماری، طلاب سطح مقدماتی حوزه علمی قم بودند که تعداد کل آنها در سال تحصیلی ۱۳۹۹-۱۴۰۰ برابر با پانزده هزار طلبه بود که با استفاده از جدول گرجسی و مورگان، تعداد نمونه برابر ۳۷۵ نفر برآورد شد. با توجه به وجود اپیدمی کرونا (COVID-19) افراد نمونه از مدارس قابل دسترس که حاضر بودند با در نظر گرفتن پروتکل‌های بهداشتی با محققان همکاری کنند، انتخاب شدند.

ابزارهای پژوهش شامل سه پرسش‌نامه برنامه درسی پنهان، رشد اخلاقی و رشد معنوی به شرح زیر بود:

الف) پرسش‌نامه برنامه درسی پنهان: این پرسش‌نامه توسط شیخی در سال (۱۳۸۸) طراحی شده و دارای ۲۹ سؤال و سه مؤلفه «جو اجتماعی و ارتباطات متقابل انسانی»، «ساختار فیزیکی» و «ساختار سازمانی» است. پاسخ‌ها براساس طیف پنج‌گزینه‌ای لیکرت تنظیم شده است. در پرسش‌نامه برنامه درسی پنهان حداقل امتیاز ممکن ۲۹ و حداکثر ۱۴۵ بود. روایی پرسش‌نامه در پژوهش شیخی (۱۳۸۸) سنجیده شده است و پایایی آن در پژوهش حاضر براساس ضریب آلفای کرونباخ، ۰/۸۹ به‌دست آمد.

ب) پرسش‌نامه رشد اخلاقی: این پرسش‌نامه به‌وسیله معنوی‌پور (۱۳۹۱) تهیه شده و مبنای آن نظریه رشد اخلاقی کهلبرگ بوده است. پرسش‌نامه دارای سیزده سؤال است که مؤلفه‌ها را در سطوح پیش‌قراردادی، قراردادی، پس‌قراردادی و اصول ایرانی - اسلامی اندازه‌گیری می‌کند. پاسخ‌ها براساس چهارگزینه‌ای لیکرت تنظیم شده است. حداقل نمره در این آزمون ۱۳، و حداکثر نمره در آن ۵۲ می‌باشد. بنابراین، کسب امتیاز ۱۳ تا ۲۵ حاکی از رشد اخلاقی پایین است. کسب امتیاز ۲۶ تا ۳۸ به‌معنای رشد اخلاقی متوسط، و کسب امتیاز از ۳۹ تا ۵۲ به‌معنای رشد اخلاقی بالاست. در پژوهش معنوی‌پور (۱۳۹۱) روایی آن مورد تأیید بوده است و پایایی‌اش در پژوهش حاضر براساس ضریب آلفای کرونباخ، ۰/۹۲ به‌دست آمد.

ج) پرسش‌نامه رشد معنوی: این پرسش‌نامه به‌وسیله تقی‌زاده (۱۳۹۰) تهیه شده و شامل پنج زیرمقیاس تجربه معنوی، تصمیم‌گیری معنوی، خودآگاهی معنوی، احساس معنوی و تعالی معنوی است. سؤالات مقیاس براساس طیف پنج‌گزینه‌ای لیکرت تنظیم شده است. در این پرسش‌نامه، حداقل امتیاز ۱ و حداکثر امتیاز ۱۲۰ می‌باشد. بنابراین، امتیاز ۱ تا ۳۰ رشد معنوی خیلی ضعیف، ۳۱ تا ۶۱ رشد معنوی ضعیف، ۶۱ تا ۹۱ رشد معنوی قوی و ۹۱ تا ۱۲۰ رشد معنوی خیلی قوی را حکایت می‌کند. روایی آن توسط صاحب‌نظران مطلوب ارزیابی شده است و پایایی آن در پژوهش حاضر براساس ضریب آلفای کرونباخ، ۰/۹۴ به‌دست آمد.

تجزیه و تحلیل داده‌ها در دو گام انجام شد. بدین صورت که ابتدا ضریب همبستگی پیرسون بین متغیر برنامه درسی پنهان و رشد اخلاقی و رشد معنوی محاسبه شد؛ سپس با توجه به معنادار شدن ضریب همبستگی برای پیش‌بینی برنامه درسی پنهان از روی رشد اخلاقی و رشد معنوی، از رگرسیون چندگانه استفاده گردید.

۳. یافته‌ها

از مجموع ۳۷۵ نمونه حاضر در پژوهش، تمامی افراد مرد بودند. وضعیت سنی و تحصیلی نمونه‌ها نیز در جدول (۲) ذکر شده است:

جدول ۲. توزیع فراوانی مربوط به سن و پایه تحصیلی پاسخ‌دهندگان

محدوده سنی	۱۵ تا ۲۰ سال	۲۰ تا ۲۵ سال	۲۵ تا ۳۰ سال	بیشتر از ۳۰ سال	کل
تعداد	۲۱۲	۷۲	۳۸	۵۹	۳۷۵
درصد	۵۶/۵	۱۹/۲	۱۰/۱	۱۵/۷	۱۰۰/۰
پایه تحصیلی	پایه ۱ و ۲	پایه ۳ و ۴	پایه ۵ و ۶	پایه ۷ و ۸ و ۹	کل
تعداد	۱۰۱	۱۶۵	۸۷	۲۲	۳۷۵
درصد	۲۶/۹	۴۴/۲	۲۳/۲	۵/۸	۱۰۰/۰

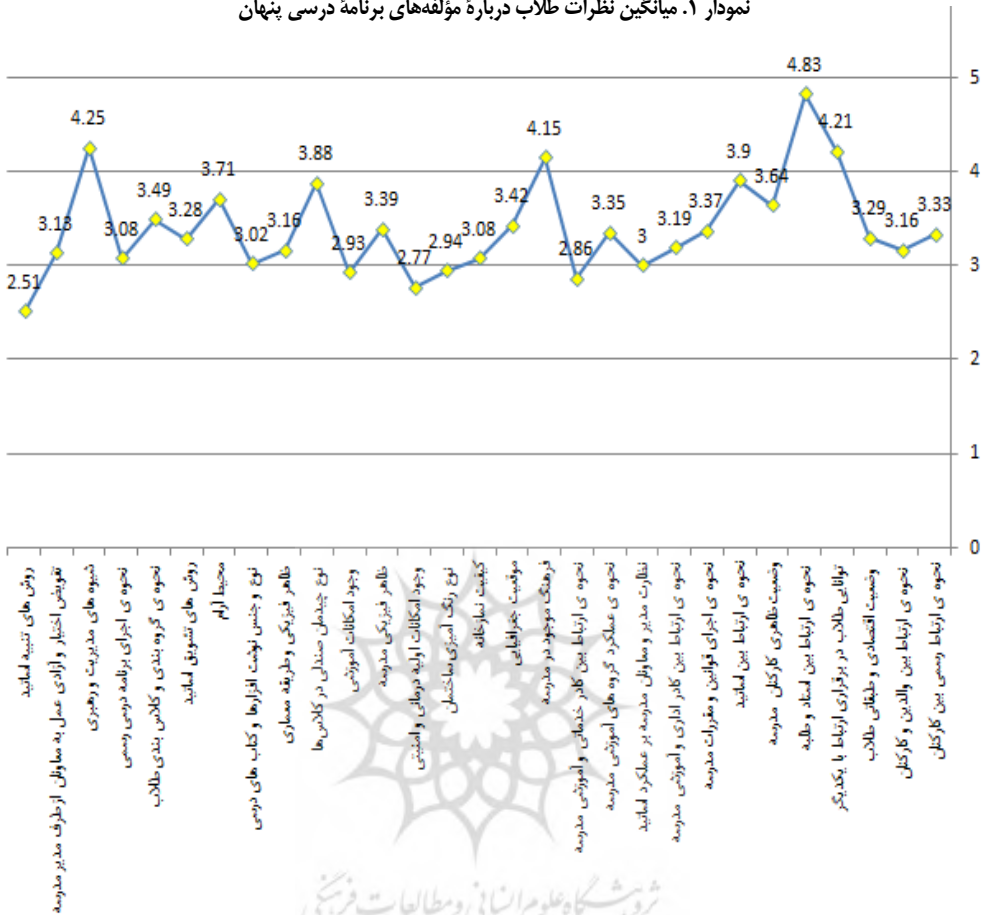
اطلاعات توصیفی مربوط به متغیرهای پژوهشی، شامل میانگین و انحراف معیار، در جدول (۳) ارائه شده است:

جدول ۳. اطلاعات توصیفی مربوط به متغیرهای رشد اخلاقی و رشد معنوی

متغیرها	مؤلفه‌ها	تعداد سؤال	حداقل	حداکثر	میانگین	انحراف معیار	واریانس
رشد اخلاقی	ایرانی اسلامی	۴	۱	۴	۳/۲۳	۰/۶۶۷	۰/۴۴۵
	پسافراردادی	۳	۱	۴	۲/۱۳	۰/۷۲۶	۰/۵۲۷
	قراردادی	۳	۱	۴	۳/۴۰	۰/۷۲۲	۰/۵۲۱
	پیش‌قراردادی	۳	۱	۴	۲/۳۸	۰/۷۰۰	۰/۴۹۰
رشد معنوی	تجربه معنوی	۶	۱	۵	۳/۸۲	۰/۶۲۷	۰/۳۹۳
	تصمیم‌گیری معنوی	۶	۱	۵	۳/۹۸	۰/۶۹۶	۰/۴۸۴
	خودآگاهی معنوی	۶	۱	۵	۳/۶۹	۰/۷۳۴	۰/۵۳۸
	احساس معنوی	۶	۱	۵	۳/۶۴	۰/۷۱۲	۰/۵۰۶
	تعالی معنوی	۶	۱	۵	۳/۹۴	۰/۶۷۰	۰/۴۴۸
برنامه درسی پنهان	جو اجتماعی و ارتباطات متقابل انسانی	۱۳	۱	۵	۳/۵۶	۰/۶۴۵	۰/۴۱۶
	ساختار فیزیکی	۱۰	۱	۵	۳/۲۳	۰/۷۱۳	۰/۵۰۸
	ساختار سازمانی	۶	۱	۵	۳/۲۹	۰/۶۲۰	۰/۳۸۴

با توجه به اینکه عامل تأثیرگذار و برنامه درسی پنهان و مؤلفه‌های آن است، لذا محاسبه میانگین آنها از اهمیت بسزایی برخوردار می‌باشد. همان‌طور که جدول (۳) نشان می‌دهد، جو اجتماعی و ارتباطات متقابل انسانی با میانگین (۳/۵۶) در رتبه اول، ساختار سازمانی با میانگین (۳/۲۹) در رتبه دوم و ساختار فیزیکی با میانگین (۳/۲۳) در رتبه سوم قرار دارد. برای تشخیص اختلاف میانگین در مؤلفه‌های جزئی به نمودار (۱) توجه شود:

نمودار ۱. میانگین نظرات طلاب درباره مؤلفه‌های برنامه درسی پنهان

طبق میانگین‌های به دست آمده، مؤلفه‌هایی مانند نحوه ارتباط بین استاد و طلبة (۴/۸۳)، شیوه‌های مدیریت و رهبری (۴/۲۵)، توانایی طلاب در برقراری ارتباط با یکدیگر (۴/۲۱) و فرهنگ موجود در مدرسه (۴/۱۵) بیشترین میانگین، و مؤلفه‌هایی مانند روش‌های تنبیه اساتید (۲/۵۱)، وجود امکانات اولیه درمانی و امنیتی (۲/۷۷) و نحوه ارتباط بین کادر خدماتی و آموزشی مدرسه (۲/۸۶) کمترین میانگین را در رشد اخلاقی و معنوی طلاب به خود اختصاص داده‌اند.

به منظور نرمال بودن متغیرهای تحقیق، از آزمون K-S استفاده شده است. در این آزمون، فرض صفر و فرض آماری به این صورت بیان می‌شود:

$$H_0: \text{متغیرهای تحقیق از توزیع نرمال در جامعه برخوردارند.}$$

$$H_1: \text{متغیرهای تحقیق از توزیع نرمال در جامعه برخوردار نیستند.}$$

بنابراین اگر سطح معناداری به‌دست‌آمده، از سطح خطای احتمالی بیشتر باشد، فرض یک رد می‌شود و متغیر، نرمال است؛ و اگر سطح معناداری به‌دست‌آمده، از سطح خطای احتمالی که ۵ درصد است، کمتر باشد، فرض یک تأیید می‌شود و متغیرها نرمال نیستند. نتایج آزمون نرمال بودن، در جدول (۴) نشان داده شده است. همان‌طور که ملاحظه می‌شود، سطح معناداری برای تمام متغیرهای تحقیق، بیشتر از ۰/۰۵ شده است که مبین تأیید فرضیه صفر مبنی بر نرمال بودن متغیرهاست.

جدول ۴. نتایج آزمون کولموگروف اسمیرنوف

متغیرها	مؤلفه‌ها	آماره K-S	سطح معناداری	نتیجه
رشد اخلاقی	ایرانی اسلامی	۱/۰۳	۰/۱۳۲	نرمال
	پساقاردادی	۱/۱۲	۰/۲۰۰	نرمال
	قراردادی	۱/۱۵	۰/۲۰۰	نرمال
	پیش‌قراردادی	۱/۰۸	۰/۱۶۶	نرمال
رشد معنوی	تجربه معنوی	۰/۹۸	۰/۰۹۶	نرمال
	تصمیم‌گیری معنوی	۱/۰۹	۰/۱۸۲	نرمال
	خودآگاهی معنوی	۰/۸۶	۰/۰۷۱	نرمال
	احساس معنوی	۱/۱۴	۰/۲۰۰	نرمال
برنامه پنهان درسی	تعالی معنوی	۱/۰۲	۰/۱۷۷	نرمال
	جو اجتماعی و ارتباطات متقابل انسانی	۱/۲۴	۰/۲۰۰	نرمال
	ساختار فیزیکی	۰/۹۶	۰/۰۹۲	نرمال
	ساختار سازمانی	۱/۰۶	۰/۱۵۴	نرمال

در ادامه به آزمون‌های فرض همبستگی پرداخته می‌شود. نتایج آزمون ضریب همبستگی پیرسون بین مؤلفه‌های رشد اخلاقی و برنامه درسی پنهان می‌باشد. همان‌طور که در جدول (۵) مشاهده می‌شود، ضریب همبستگی بین «برنامه درسی پنهان» و «رشد اخلاقی و ابعاد آن» در سطح معناداری ۱ درصد معنادار شده است که نشان می‌دهد برنامه درسی پنهان با رشد اخلاقی و ابعاد آن رابطه مثبت و معناداری دارد.

H_1 : بین مؤلفه‌های رشد اخلاقی و برنامه درسی پنهان همبستگی معناداری وجود دارد.

جدول ۵. آزمون همبستگی بین برنامه درسی پنهان و مؤلفه‌های رشد اخلاقی

متغیر	آماره و سطح معناداری	ایرانی اسلامی	پساقاردادی	قراردادی	پیش‌قراردادی	رشد اخلاقی
برنامه درسی پنهان	ضریب همبستگی	۰/۳۸۵**	۰/۵۴۷**	۰/۳۱۲**	۰/۴۱۸**	۰/۴۱۶**
	سطح معناداری	۰/۰۰۲	۰/۰۰۰	۰/۰۰۵	۰/۰۰۰	۰/۰۰۰
	تعداد	۳۷۵	۳۷۵	۳۷۵	۳۷۵	۳۷۵

در جدول (۶)، همبستگی رشد اخلاقی با مؤلفه‌های رشد درسی پنهان گزارش شده است. ملاحظه می‌شود که سطح معناداری برای این ضرایب همبستگی، کمتر از ۰/۰۱ بوده که نشان می‌دهد روابط بین ابعاد برنامه درسی پنهان و رشد اخلاقی در سطح معناداری ۱ درصد معنادارند؛ یعنی رشد اخلاقی رابطه مستقیم و معناداری با ابعاد برنامه درسی پنهان دارد.

جدول ۶. همبستگی ابعاد برنامه درسی پنهان با رشد اخلاقی

متغیر	آماره و سطح معناداری	ساختار فیزیکی	ساختار سازمانی	جو اجتماعی و ارتباطات متقابل انسانی	برنامه درسی پنهان
رشد اخلاقی	ضریب همبستگی	۰/۳۲۷**	۰/۴۷۷**	۰/۵۰۲**	۰/۴۱۶**
	سطح معناداری	۰/۰۰۳	۰/۰۰۰	۰/۰۰۰	۰/۰۰۰
	تعداد	۳۷۵	۳۷۵	۳۷۵	۳۷۵

۰/۰۱ > p **

در ادامه، ضرایب همبستگی بین برنامه درسی پنهان و مؤلفه‌های رشد معنوی بررسی می‌شوند. ملاحظه می‌شود که سطح معناداری برای این ضرایب همبستگی، کمتر از ۰/۰۱ بوده که نشان می‌دهد روابط بین «برنامه درسی پنهان» و «رشد معنوی و ابعاد آن» در سطح معناداری ۱ درصد معنادارند؛ یعنی برنامه درسی پنهان رابطه مستقیم و معناداری با رشد معنوی و ابعاد آن دارد.

H₁: بین مؤلفه‌های رشد معنوی و برنامه درسی پنهان همبستگی معناداری وجود دارد.

جدول ۷. آزمون همبستگی بین برنامه درسی پنهان و مؤلفه‌های رشد معنوی

متغیر	آماره و سطح معناداری	تجربه معنوی	تصمیم‌گیری معنوی	خودآگاهی معنوی	احساس معنوی	تعالی معنوی	رشد معنوی
برنامه درسی پنهان	ضریب همبستگی	۰/۴۷۷**	۰/۳۵۱**	۰/۴۱۶**	۰/۳۹۲**	۰/۴۵۲**	۰/۴۱۸**
	سطح معناداری	۰/۰۰۱	۰/۰۰۰	۰/۰۰۱	۰/۰۰۰	۰/۰۰۰	۰/۰۰۰
	تعداد	۳۷۵	۳۷۵	۳۷۵	۳۷۵	۳۷۵	۳۷۵

۰/۰۱ > p **

ضرایب همبستگی بین رشد معنوی و برنامه درسی پنهان در جدول (۷) بررسی می‌شوند. ملاحظه می‌شود که سطح معناداری برای این ضرایب همبستگی، کمتر از ۰/۰۱ است که نشان می‌دهد روابط بین رشد معنوی و ابعاد برنامه درسی پنهان در سطح معناداری ۱ درصد معنادارند؛ یعنی رشد معنوی رابطه مستقیم و معناداری با ابعاد برنامه درسی پنهان دارد.

H₁: بین رشد معنوی و ابعاد برنامه درسی پنهان همبستگی معناداری وجود دارد.

جدول ۸. همبستگی ابعاد برنامه درسی پنهان با رشد معنوی

متغیر	آماره و سطح معناداری	ساختار فیزیکی	ساختار سازمانی	جو اجتماعی و ارتباطات متقابل انسانی	برنامه درسی پنهان
رشد معنوی	ضریب همبستگی	۰/۴۱۲**	۰/۴۴۱**	۰/۴۳۲**	۰/۴۱۸**
	سطح معناداری	۰/۰۰۰	۰/۰۰۰	۰/۰۰۰	۰/۰۰۰
	تعداد	۳۷۵	۳۷۵	۳۷۵	۳۷۵

۰/۰۱ > p **

پس از مشخص شدن وجود رابطه بین متغیرها جهت آزمون فرضیه اصلی تحقیق، و بررسی تأثیر رشد اخلاقی و رشد معنوی بر برنامه درسی پنهان، از تحلیل رگرسیونی استفاده می‌شود. نتایج به‌دست‌آمده از آزمون دوربین واتسون نشان می‌دهد که طرح معناداری آماره F ، برابر با $0/001$ است که کمتر از $0/05$ می‌باشد و لذا شرط استقلال خطاها رعایت شده است و می‌توان از آزمون رگرسیون خطی استفاده کرد.

جدول ۹. آزمون رگرسیون برای تعیین میزان تأثیر برنامه درسی پنهان بر رشد اخلاقی

مدل رگرسیونی	ضرایب غیراستاندارد		ضرایب استاندارد	t	.Sig
	B	Std. Error	Beta		
۱ مقدار ثابت	-۲۸.۷۸۲	۴۸.۵۲۴		۳.۱۶۲	۰.۰۱.
برنامه درسی پنهان	۳.۱۶۴	۸۴۱.	۴۴۱.	۳.۱۰۹	۰.۰۸.

نتایج آزمون رگرسیونی نشان می‌دهد که سطح معناداری کمتر از $0/05$ است. این نتیجه نشان می‌دهد که ۴۴ درصد از واریانس رشد اخلاقی طلاب براساس برنامه پنهان درسی قابل پیش‌بینی است. مدل رگرسیون نهایی را می‌توان به‌صورت زیر در نظر گرفت:

$$\text{(برنامه درسی پنهان)} = -28/782 + 3/164 \times \text{رشد اخلاقی}$$

درواقع می‌توان اظهار داشت که با فرض ثابت بودن سایر متغیرها، چنانچه برنامه درسی پنهان به‌اندازه یک واحد افزایش یابد، آن‌گاه رشد اخلاقی به‌اندازه $3/164$ واحد افزایش خواهد یافت.

در ادامه، مدل رگرسیونی مربوط به تأثیر برنامه درسی پنهان بر رشد معنوی برآزش یافته است.

جدول ۱۰. آزمون رگرسیون برای تعیین میزان تأثیر برنامه درسی پنهان بر رشد معنوی

مدل رگرسیونی	ضرایب غیراستاندارد		ضرایب استاندارد	t	.Sig
	B	Std. Error	Beta		
۱ مقدار ثابت	-۳۳.۲۵۶	۲۸.۱۴۳		۳.۲۰۱	۰.۰۱.
برنامه درسی پنهان	۹.۵۰۸	۵۵۲.	۵۲۱.	۲.۸۴۴	۰.۰۸.

نتایج آزمون رگرسیونی نشان می‌دهد که سطح معناداری کمتر از $0/05$ است. این نتیجه نشان می‌دهد که ۵۲ درصد از واریانس رشد معنوی طلاب براساس برنامه پنهان درسی قابل پیش‌بینی است؛ لذا مدل رگرسیونی مورد نظر را می‌توان به‌صورت زیر در نظر گرفت:

$$\text{(برنامه درسی پنهان)} = -33/256 + 9/508 \times \text{رشد معنوی}$$

درواقع می‌توان چنین گفت که با فرض ثابت بودن سایر متغیرها، چنانچه برنامه درسی پنهان به‌اندازه یک واحد افزایش یابد، آن‌گاه رشد معنوی به‌اندازه $9/508$ واحد افزایش خواهد یافت.

نتیجه‌گیری

این پژوهش به‌منظور پیش‌بینی رشد اخلاقی و رشد معنوی طلاب سطح مقدماتی حوزه علمیه قم براساس برنامه درسی پنهان انجام گرفت. نتایج آزمون در رابطه با پیش‌بینی رشد اخلاقی براساس مؤلفه‌های برنامه درسی پنهان نشان داد که رشد اخلاقی در پایین‌ترین سطح، یعنی سطح پیش‌قراردادی، برابر است با میانگین $2/38$ از 4 ؛ یعنی امتیاز $7/14$ از نمره کامل 12 در این مؤلفه و با میزان ضریب همبستگی $0/41$ با ابعاد برنامه درسی پنهان. در تبیین این فرضیه می‌توان گفت که برنامه درسی پنهان با این سطح از رشد اخلاقی رابطه معناداری دارد. به‌نظر می‌رسد با توجه به نتیجه حاصل‌شده پژوهش می‌توان چنین نتیجه گرفت که در مدارس مقدماتی حوزه علمیه قم اقدامات کمتری برای افزایش رشد اخلاقی در سطح پیش‌قراردادی صورت گرفته است و اخلاق در طلاب به‌میزان زیادی درونی نشده است. براین اساس عمل اخلاقی در طلاب براساس دوری از تنبیه یا به‌دست آوردن پاداش است؛ و با وجود ضریب قابل قبول این سطح با برنامه درسی پنهان، می‌توان به این نتیجه رسید که اساتید و متصدیان آموزشی از عوامل مؤثر مؤلفه‌های برنامه درسی پنهان، از جمله قوانین و مقررات مدرسه، روابط میان‌فردی، روابط متقابل معلم و دانش‌آموز، و ساختار سازمانی و فیزیکی مدرسه برای درونی شدن اخلاق در یادگیرندگان خود بهره‌بردارند و تمرکز خود را بر سطوح دیگری از اخلاق گذاشته‌اند که البته با وجود امتیاز بالا، در مابقی سطوح رشد اخلاقی، مخصوصاً در سطح قراردادی و همچنین در مؤلفه ایرانی - اسلامی، این استنتاج به‌چالش کشیده می‌شود؛ چراکه به‌نظر کهلبرگ، تا زمانی که رشد اخلاقی در یک سطح صورت نپذیرد، شخص به مرحله بالاتر رشد اخلاقی نخواهد رسید و این در حالی است که با توجه به نتیجه تحقیق حاضر، رشد اخلاقی در سطوح دیگر، نمره بالاتری از سطح پیش‌قراردادی داشته است. به‌نظر می‌رسد میانگین امتیاز در این مؤلفه از آن جهت باشد که گویه‌های مربوط به مؤلفه پیش‌قراردادی در پرسش‌نامه رشد اخلاقی، هرچند در ایران ساخته شده و مبتنی بر فرهنگ ایرانی است، متناسب با جامعه فرهنگی یادگیرندگان حوزوی استانداردسازی نشده است و ممکن است وضعیت میانگین مشاهده‌شده، به‌دلیل عدم برقراری ارتباط طلاب با گویه‌های این مؤلفه در پرسش‌نامه باشد. به‌نظر می‌رسد که ریشه اصلی رشد اخلاقی در سطح پیش‌قراردادی، خودمحوری زیاد و اجتماعی‌پذیری پایین باشد. بنابراین با توجه به نتیجه پژوهش حاضر، لازم است تا با استفاده از ظرفیت برنامه درسی پنهان، رشد اخلاقی طلاب را در سطح پیش‌عرفی یا پیش‌قراردادی افزایش داد. برای بهره‌مند شدن از برنامه درسی پنهان جهت افزایش رشد اخلاقی در سطح یادشده، می‌توان به موارد ذیل اشاره کرد: روش‌های ارتباطی توأم با محبت اساتید؛ چپش فضای داخلی کلاس و مشارکت دادن یادگیرندگان در مباحث کلاسی؛ مشورت گرفتن از یادگیرندگان و تعامل بهینه استاد و کادر آموزشی با آنان در موضوعات آموزشی درسی و غیردرسی؛ پرهیز از خودمحوری و خودرأیی اساتید و کادر آموزشی؛ و ... . میانگین امتیازات در مؤلفه دوم پرسش‌نامه رشد اخلاقی برابر است با $3/40$ ؛ یعنی امتیاز $10/2$ از امتیاز کامل 12 در این مؤلفه. میزان ضریب همبستگی این مؤلفه با ابعاد برنامه درسی پنهان نیز برابر است با $0/33$ ؛ بنابراین مؤلفه قراردادی با ابعاد برنامه درسی پنهان ارتباط معناداری دارد. مؤلفه قراردادی در پرسش‌نامه رشد اخلاقی، برگرفته از

سطح دوم رشد اخلاقی کهلبرگ، یعنی سطح قراردادی است. در میان مؤلفه‌های رشد اخلاقی، این مؤلفه بالاترین میانگین را دارد. در این سطح از رشد اخلاقی، دو مرحله وجود دارد: مرحله اول در این سطح، مرحله سازگاری، ارتباطات و انتظارات فیما بین متقابل است؛ و مرحله بعدی آن، حفظ نظام اجتماعی و وجدان است. در این سطح، یادگیرنده از خودمحوری و اجتماع‌گریزی فاصله می‌گیرد و نظرات دیگران برای وی اهمیت می‌یابد. در این سطح، یادگیرنده به این درک رسیده است که همه باید از یک نظام قانون اجتماعی پیروی کنند؛ وگرنه نظم جامعه برهم می‌خورد. به نظر می‌رسد که میانگین بالای این سطح از رشد اخلاقی در میان طلاب، به دلیل توجه متون درسی و غیردرسی به حق الناس و احترام به حقوق دیگران در فرهنگ حوزوی است. اهتمام علمای اسلام بر رعایت حق الناس و توصیه آنها به طلاب برای رعایت این امر و الگو شدن آنها نزد طلاب، می‌تواند یکی دیگر از علت‌های بالا بودن میانگین این مؤلفه در میان یادگیرندگان حوزوی باشد. با توجه به ارتباط معناداری که این مؤلفه با برنامه درسی پنهان دارد، می‌توان برای اعتلای رشد اخلاقی در این سطح از آن بهره برد. از جمله مواردی که می‌توان از برنامه درسی پنهان برای رشد اخلاقی در این سطح بهره برد، ساختار فیزیکی مدرسه، خودداری از نگاه طبقاتی اساتید و کادر آموزشی و به‌طور کلی همه کارکنان مدرسه به یادگیرندگان، نحوه ارتباط کارکنان مدرسه با یکدیگر بدون در نظر گرفتن جایگاه حقوقی آنها و... است. میانگین سومین مؤلفه رشد اخلاقی از ۴ امتیاز برابر است با ۲/۱۳؛ یعنی امتیاز ۶/۳۹ از امتیاز کامل ۱۲ در این مؤلفه. میزان ضریب همبستگی این مؤلفه با ابعاد برنامه درسی پنهان نیز برابر است با ۰/۵۴ که نسبت به دیگر مؤلفه‌های رشد اخلاقی از میزان میانگین پایین‌تر و همبستگی بیشتری برخوردار است. این مؤلفه در پرسش‌نامه رشد اخلاقی تحقیق حاضر بر مبنای سطح پساقراردادی رشد اخلاقی کهلبرگ می‌باشد. این سطح از رشد اخلاقی، بالاترین سطح رشد در نظریه کهلبرگ است. بنا بر نظر کهلبرگ، بسیاری از مردم به این سطح از رشد اخلاقی نمی‌رسند. بنابراین میانگین ۲/۱۳ طلاب سطح مقدماتی در این سطح از رشد اخلاقی، نشان‌دهنده این است که بیش از نیمی از طلاب آزموده‌شده نمره بالایی در این سطح از رشد اخلاقی داشته‌اند. این سطح از رشد اخلاقی دارای دو مرحله حقوق پیشین و تعهد اجتماعی مرحله اصول اخلاقی عام است. در این سطح از رشد اخلاقی، اخلاق فراتر از قراردادهای اجتماعی می‌رود و براساس اصول عام و فراگیر است. در این سطح، اخلاق کاملاً درونی می‌شود و یادگیرنده برای انجام عمل اخلاقی نیاز به تقویت و پاداش و تنبیه ندارد و تصمیم‌های اخلاقی خود را مستقل از منابع قدرت می‌گیرد. تفکر اخلاقی و قضاوت‌های اخلاقی، پیچیده‌تر و وسیع‌تر می‌شود. در سطح قبل، حقوق اولیه افراد از طریق گروه‌های اجتماعی خاص آنان مشروعیت یافته است؛ اما در این سطح، افراد در مورد عملکرد جامعه مستقلاً می‌اندیشند. در این سطح از رشد اخلاقی، جنبه‌های مختلف موقعیتی، انگیزش‌ها و اصول کلی تأثیرگذار بر موضوع باید به‌صورت هم‌زمان در نظر گرفته شوند. همچنین ضریب همبستگی این مؤلفه در پرسش‌نامه رشد اخلاقی با ابعاد برنامه درسی پنهان برابر ۰/۵۴ است. بنابراین، این مؤلفه با ابعاد برنامه درسی پنهان رابطه معناداری دارد. با توجه به آنچه درباره خصوصیات این مؤلفه بیان شد و رابطه نسبتاً بالای این مؤلفه با برنامه درسی پنهان و سطح میانگین پایین‌تر آن نسبت به مؤلفه‌های دیگر

رشد اخلاقی، می‌توان از ابعاد برنامه‌دستی پنهان برای رشد این سطح از اخلاق بهره‌ بیشتری برد. به‌نظر می‌رسد که ارتباط غیردرسی استاد با طلاب، جهان‌بینی استاد و تمام کادر آموزشی، نحوه‌ اجرای قوانین در مدرسه، فرهنگ موجود در مدرسه و... در تسریع روند رشد در این سطح اثرگذار باشند. دیگر اینکه مؤلفه‌ ایرانی - اسلامی در پرورش نامه‌ رشد اخلاقی برابر است با ۳/۲۳ از نمره‌ کامل ۴؛ یعنی امتیاز ۱۲/۹۲ از امتیاز کامل ۱۶، که پس از میانگین مؤلفه‌ قراردادی دارای بالاترین امتیاز در بین مؤلفه‌های رشد اخلاقی است. در تحقیق حاضر سعی شده است تا از پرورش‌نامه‌ای برای رشد اخلاقی استفاده شود که در آن، رشد اخلاق اسلامی را نیز مورد سنجش قرار دهد. از امتیاز به‌دست‌آمده در این مؤلفه می‌توان چنین استنتاج کرد که رشد اخلاقی براساس آموزه‌های اسلامی میزان بالایی دارد. با توجه به ضریب همبستگی ۰/۳۸ میان مؤلفه‌ رشد اخلاقی ایرانی اسلامی و ابعاد برنامه‌دستی پنهان می‌توان چنین نتیجه گرفت که رشد اخلاقی با ابعاد برنامه‌دستی پنهان ارتباط معناداری دارد. با توجه به گستره‌ اخلاق اسلامی می‌توان از تمام ظرفیت برنامه‌دستی پنهان برای تعالی در رشد اخلاقی از منظر اسلام استفاده کرد. به‌دلیل سیر رشد اخلاقی از منفعت‌طلبی در امور دنیوی تا رشد اخلاقی بر مبنای توحید، می‌توان با استفاده از اصل سهولت و تدریج و همچنین اصل مداومت و استمرار در تربیت اسلامی، از هر بعد برنامه‌دستی پنهان برای رشد و تعالی در اخلاق بهره برد تا یادگیرندگان و طلاب با سیر مراحل، به بالاترین مرحله از رشد اخلاقی دست یازند.

در ارتباط با پیش‌بینی رشد معنوی براساس مؤلفه‌های برنامه‌دستی پنهان این نتیجه به‌دست آمد که ضریب همبستگی مؤلفه‌های رشد معنوی با ابعاد برنامه‌دستی پنهان برابر است با ۰/۴۱۷ که حاکی از وجود رابطه‌ای معنادار میان این دو متغیر است. اولین مؤلفه در این پرورش‌نامه، تجربه‌ معنوی با میانگین نمره‌ ۳/۸۲ سؤال از ۵ می‌باشد. تجربه‌ معنوی، ادراک فرد از خداوند متعال در زندگی روزمره و ادراک او از تعاملش با این وجود مقدس و مافوق جهان مادی را مورد ارزیابی قرار می‌دهد. تجربیات معنوی درواقع یک تجربه‌ شخصی‌اند و از فردی تا فرد دیگر متفاوت‌اند؛ اما زمینه‌های مشترکی نیز دارند که شامل احساس دوست داشتن و دوست داشته شدن، کمک به دیگران، تجربه‌ لذت، وجود اهداف اساسی در زندگی، و تجربه‌ کمال و آرامش در زندگی می‌شود. با توجه به فرهنگ موجود در حوزه‌های علمیه، به‌نظر می‌رسد که تجربه‌ معنوی، تجربه‌ قربات درونی شخص با ذات باری تعالی است؛ که در میان طلاب آموخته‌شده، از بین شش سؤال با حداکثر ۳۰ امتیاز در این مؤلفه، میانگین امتیاز ۲۲/۹۱ به‌دست آمد که نشان می‌دهد بیشتر طلاب آموخته‌شده تجربه‌ معنوی داشته‌اند. با توجه به همبستگی این مؤلفه با ابعاد برنامه‌دستی پنهان با ضریب همبستگی ۰/۴۷۷، می‌توان گفت که این مؤلفه با برنامه‌دستی پنهان ارتباط معناداری دارد و برای افزایش تجربه‌ معنوی در طلاب می‌توان از ابعاد برنامه‌دستی، مانند توجه به فیزیک مدرسه، جغرافیای مدرسه و رفتار کادر آموزشی و اساتید و... بهره برد تا با به‌وجود آمدن تجربه‌ معنوی دریچه‌ای از زندگی معنوی به روی طلاب گشوده شود و آینده‌ خود را با توجه به این بُعد از وجود خویش بسازند. میانگین دومین مؤلفه‌ رشد معنوی،

یعنی تصمیم‌گیری معنوی، برابر با ۳/۹۸ از نمره کامل ۵ است. این مؤلفه در میان مؤلفه‌های رشد معنوی بالاترین میانگین را در بین یادگیرندگان داشته است. امتیاز کامل ۳۰ در این مؤلفه و میانگین امتیاز ۲۳/۸۸ در میان طلاب، حاکی از بالا بودن این مؤلفه و اشتیاق طلاب برای زندگی معنوی است. در ساده‌ترین شکل، تصمیم‌گیری به معنای انتخاب کردن بین دو یا چند اقدام مختلف است. بنابراین، تصمیم‌گیری معنوی یعنی تصمیمی که بر پایه معنویت و در راستای رشد معنوی فرد باشد. ضریب همبستگی ۰/۳۵۱ در ارتباط این مؤلفه با ابعاد برنامه درسی پنهان نشان می‌دهد که میان این مؤلفه و ابعاد برنامه درسی پنهان رابطه معناداری وجود دارد. بنابراین می‌توان با استفاده از ابعاد برنامه درسی پنهان، مانند الگو قرار گرفتن استاد در تصمیم‌گیری در جهت معنوی، نحوه تشویق و تنبیه، معرفی الگوهای با تصمیم‌های طلایی و بهبود زندگی معنوی، و... در تصمیم‌سازی بر پایه افزایش معنویت در میان طلاب بهره برد. سومین مؤلفه رشد معنوی، خودآگاهی معنوی است که میانگین آن برابر است با ۳/۶۹ از نمره کامل ۵.

خودآگاهی یک مهارت کاربردی برای شناخت بیشتر خصوصیات، نیازها، احساسات، نقاط ضعف و نقاط قوت خود است. با توجه به اینکه بسیاری از عملکردهای روانی به‌طور خودکار انجام می‌شوند، لازمه خودآگاهی معنوی شناخت این عملکردها برای درک ریشه واقعی آنهاست. بنابراین با وجود خودآگاهی معنوی، فرد می‌تواند خود را در مسیر رشد قرار دهد و رشد خود را در مسیر سیر الی الله تسریع بخشد. بنا بر خروجی‌ها، میان ابعاد برنامه درسی پنهان و مؤلفه خودآگاهی معنوی، ضریب همبستگی ۰/۴۱۶ وجود دارد که به معنای ارتباط معنادار میان این دو متغیر است. بنابراین مدارس و حوزه‌های علمیه با بهره‌گیری از ابعاد برنامه درسی پنهان، مانند وجود مشاور آگاه به امور معنوی، بالا بردن آگاهی‌های اساتید از امور معنوی، بیان تجربیات معنوی انسان‌های موفق در برنامه‌های غیردرسی و... می‌توانند با ایجاد خودآگاهی معنوی میان یادگیرندگان و طلاب در جهت رفع موانع رشد و ایجاد عوامل رشد بهتر، به آنها در سیر معنوی بسیار کمک کنند.

بنا بر یافته‌های چهارمین مؤلفه رشد معنوی، یعنی احساس معنوی، میانگین آن برابر است با ۳/۶۴ از نمره کامل ۵ که در میان مابقی مؤلفه‌های رشد معنوی از میانگین پایین‌تری برخوردار است. احساس معنوی روش مهمی در درک معنویت است. احساس معنوی، درک نوعی احساس خضوع و خشوع در مقابل ذات مقدس الهی است. یکی از صفات احساسات، زودگذر بودن آنهاست. بنابراین احساس معنوی نیز زودگذر است؛ اما برای رشد معنوی، درک این احساس ضروری است. ضریب همبستگی ۰/۳۹۲ میان این مؤلفه و برنامه درسی پنهان نشان می‌دهد که رابطه معناداری میان این مؤلفه و ابعاد برنامه درسی پنهان وجود دارد. با استفاده از ابعاد برنامه درسی پنهان، در ابتدا می‌توان در یادگیرندگان احساس معنوی ایجاد کرد و سپس درصد قدرتمندتر کردن این احساس برآمد تا به‌صورت تدریجی این احساس در یادگیرندگان به‌نحوی درونی و در مراتبی دائمی شود. احساس شخص، از ایمان وی سرچشمه می‌گیرد. بنابراین با افزایش ایمان در طلاب و یادگیرندگان می‌توان این احساس را تقویت کرد و با تقویت این احساس، بُعد معنوی طلاب را قوی‌تر نمود.

آخرین مؤلفهٔ رشد معنوی، تعالی معنوی است که با توجه به جدول ۴/۴، میانگین این مؤلفه برابر است با ۳/۹۴ از نمرهٔ کامل ۵ و امتیاز ۲۳/۶۴ از مجموع ۳۰ امتیاز در این مؤلفه، که مانند موارد قبلی از میزان بالایی برخوردار است. تعالی معنوی، جلوهٔ معنویت در تمام وجود انسان و تجلی درونی دینداری است. تعالی معنوی وضعیت مطلوب از حالات روحانی و باطنی فرد در سیر تکامل انسان در معنویت است. اوج تعالی معنوی زمانی است که فرد جز خدا را نمی‌بیند و کاری را جز برای قرب الهی انجام نمی‌دهد. در تحقیق حاضر، ضریب همبستگی این مؤلفه با ابعاد برنامهٔ درسی پنهان برابر است با ۰/۴۵۳ که به معنای وجود ارتباط معناداری میان این دو متغیر است. بنابراین باید با استفاده از تمام ظرفیت برنامهٔ درس پنهان، در رشد این مؤلفه و مجموع معنویت و اخلاق کوشید تا هدف از تربیت یادگیرندگان که پرورش انسان متعالی است، حاصل شود.

براساس آنچه به دست آمد، پیشنهاد می‌شود:

- اساتید مدارس علمیه، به خصوص اساتید تازه‌وارد، با در نظر داشتن وجود رابطهٔ برنامهٔ درسی پنهان و تأثیر آن بر رشد اخلاقی و رشد معنوی، در تدریس و تعامل خود احتیاط‌های لازم را داشته باشند.
- فرهنگ موجود در مدرسه بر پایهٔ برنامه‌ریزی دقیق باشد؛ به گونه‌ای که عوامل مزاحم و حاشیه‌ای حذف شوند؛ از سوی دیگر، مقررات و سخت‌گیری‌های بیهوده که منجر به دلزدگی طلاب می‌شوند، برچیده شوند.
- چیدمان صندلی‌های درون کلاس‌ها حالت دایره، نیم‌دایره یا مربع به خود بگیرد؛ به طوری که هر طلبه امکان دیدن طلبهٔ دیگر و بحث آزادانه با او را داشته باشد.
- زمان اختصاص‌یافته برای هر درس، متناسب با مرحلهٔ رشدی و ویژگی‌های رشدی طلاب تنظیم شود. برای مثال، طلاب نوجوان و جوان از بودن در کلاس‌های طولانی مدت رضایت کافی ندارند.
- مدرسان علاوه بر وفاداری به کتب درسی مورد توجه مدرسه، به ارائهٔ اطلاعات اضافی و مکمل اقدام کنند.
- درس‌های حساس و سخت به مدرسان با سابقهٔ علمی و تدریسی مناسب واگذار شود.
- ارزش‌ها، نگرش‌ها، شیوهٔ زندگی و عمل مدرس برای طلاب اهمیت زیادی دارد و بر شکل‌گیری شخصیت و رفتار اخلاقی و معنوی آنها مؤثر است. بنابراین به این نکته توجه شود.
- مدیران و متصدیان آموزشی مدارس علمیه در انتخاب اساتید، طلاب، مسئولین، و کارکنان اجرایی و آموزشی مدارس بیشترین دقت را به خرج دهند؛ چراکه با توجه به نتایج تحقیق حاضر، نحوهٔ ارتباط مدیر، استاد، طلاب و کادر اجرایی و آموزشی، با رشد اخلاقی و معنوی طلاب مرتبط است.
- هر مدرسه باید امکانات آموزشی لازم مانند کتابخانه و آمفی‌تئاتر داشته باشد و بتواند از همهٔ فضاهای درونی مدرسه برای آموزش‌های اخلاقی و معنوی بهره برد.
- نکتهٔ آخر اینکه توسعهٔ برنامهٔ درسی پنهان و تأثیرگذاری آن بر رشد اخلاقی و معنوی طلاب، وابسته به برنامهٔ درسی صریح نیز هست؛ پس برنامه‌ریزان مدارس باید به هماهنگی بین این دو دقت کافی داشته باشند.

- امیری، زهرا، ۱۳۹۱، بررسی کیفی تأثیر مؤلفه‌های برنامه درسی پنهان بر هویت اسلامی - ایرانی دانش‌آموزان، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، تهران، دانشگاه شاهد.
- برک، لورا، ۱۳۹۹، روان‌شناسی رشد نوجوانی تا پایان زندگی، تهران، ارسباران.
- تقی‌زاده، محمداحسان، ۱۳۹۰، پرسشنامه رشد معنوی، تهران، دانشگاه پیام نور.
- خاتمی، فاطمه‌سادات، ۱۳۹۷، تکوین اخلاق بین فردی دانش‌آموزان در تعامل با برنامه درسی پنهان، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، مشهد، دانشگاه فردوسی.
- دبیا، حسین، ۱۳۹۲، درآمدی بر نظریه‌های رشد اخلاقی، قم، پژوهشگاه فرهنگ و علوم اسلامی.
- شکاری، عباس و همکاران، ۱۳۹۳، «اسبب‌شناسی تربیت اخلاقی از منظر برنامه درسی پنهان (مورد مطالعه: دانشگاه کاشان)»، مطالعات برنامه درسی آموزش عالی، ش ۹، ص ۱۲۴-۱۴۳.
- شهریاری، فرج‌الله، ۱۳۹۲، بررسی رابطه برنامه درسی پنهان با رشد اعتقادی و انگیزه پیشرفت دانش‌آموزان پسر پایه سوم دوره متوسطه شهر خرمه در سال تحصیلی ۹۲-۹۳، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، مرودشت، دانشگاه آزاد اسلامی.
- شهیدی، شهریار و سعیده فرج‌نیا، ۱۳۹۱، «ساخت و اعتباریابی پرسش‌نامه سنجش نگرش معنوی»، روانشناسی و دین، ش ۱۹، ص ۹۷-۱۱۵.
- شیخی، مرداس، ۱۳۸۸، بررسی تربیت شهروندی در برنامه درسی پنهان نظام آموزشی متوسطه نظری از نظر معلمان مرد شهر اهواز، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، تهران، دانشگاه خوارزمی.
- عباسی نودژ، سکینه، ۱۳۹۴، نقش مؤلفه‌های برنامه درسی پنهان در شکل‌گیری هویت دینی دانشجویان دانشگاه شهید باهنر کرمان، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، کرمان، دانشگاه باهنر کرمان.
- فتحی و اجارگاه، کورش، ۱۳۹۲، برنامه درسی به سوی هویت جدید، تهران، آبیژ.
- فروتیان شهر بابکی، فرزانه، ۱۳۹۲، بررسی رابطه بین برنامه درسی پنهان با فرایند یادگیری دانش‌آموزان دختر پایه ششم ابتدایی نواحی چهارگانه شهرستان کرج، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، تهران، دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران مرکزی.
- قربان‌زاده، لیلا، ۱۳۹۲، «تأثیر هوش معنوی بر عملکرد کارکنان در سازمان»، مدیریت، ش ۵، ص ۵۲-۵۹.
- قربانی، محبوبه و همکاران، ۱۳۹۱، «بررسی رابطه هوش معنوی و تعهد سازمانی در یک سازمان دولتی»، فرایند مدیریت و توسعه، ش ۸۱، ص ۶۷-۹۲.
- کریم‌زاده، صادق، ۱۳۹۱، «رشد اخلاقی: تغییر در روی‌آوردهای معاصر»، روانشناسی و دین، ش ۱۹، ص ۶۳-۹۵.
- کلینی، محمدبن یعقوب، ۱۴۲۹ق، الکافی، قم، دارالحدیث.
- مجلسی، محمدباقر، ۱۴۰۳ق، بحار الأنوار، بیروت، مؤسسة الوفاء.
- مرزوقی، رحمت‌الله و همکاران، ۱۳۹۸، مبنا و معنای برنامه درسی پنهان: نگاهی نو به انواع برنامه‌های درسی، تهران، آوای نور.
- معروفی، یحیی و زهرا کریمی، ۱۳۹۲، «برنامه درسی معنوی، چیستی و چرایی»، چکیده مقالات چهارمین همایش انجمن فلسفه تعلیم و تربیت ایران: مبانی فلسفی تحول در نظام آموزش و پرورش ایران، مشهد، دانشگاه فردوسی.
- معنوی‌پور، داود، ۱۳۹۱، «ساخت مقیاس سنجش رشد اخلاقی برای دانش‌آموزان»، نوآوری‌های مدیریت آموزشی، ش ۲۹، ص ۸۹-۹۶.
- نجفی، حسن و همکاران، ۱۳۹۴، «تبیین ابعاد و مؤلفه‌های رشد معنوی انسان و تحلیل آن در محتوای سند تحول بنیادین آموزش و پرورش ایران»، مسائل کاربردی تعلیم و تربیت اسلامی، ش ۱، ص ۱۳۳-۱۵۶.
- نصری، عبدالله، ۱۳۹۵، «تحلیل معنا در معنای زندگی»، ذهن، ش ۶۷، ص ۱۰۳-۱۲۲.
- همت‌بناری، علی، ۱۳۹۶، برنامه درسی پنهان؛ با نگاهی به دیدگاه اسلامی، قم، المصطفی ﷺ.

- Alqomoul, M, Al.roud, A, 2017, "Impact of Hidden Curriculum on Ethical and Aesthetic Values of Sixth Graders in Tafila Directorate of Education", *Journal of Curriculum and Teaching*, N. 6 (1), p. 35–44.
- Ardiansyah, A, Erihadiana, M, 2022, "Strengthening Religious Moderation as A Hidden Curriculum in Islamic Religious Universities in Indonesia", *Nazhruna: Pendidikan Islam*, N. 5 (1), p. 109-122.
- Berg, L A, Jirikowic, T, Haerling, K, MacDonald, G, 2017, "Navigating the Hidden Curriculum of Higher Education for Postsecondary Students with Intellectual Disabilities", *Occupational Therapy*, N. 71 (3), p. 1–9.
- Çubukçu, Z, 2012, "The Effect of Hidden Curriculum on Character Education Process of Primary School Students", *Educational Sciences: Theory & Practice*, N. 12 (2), p. 1526–1524.
- Frankl, V, E, 2007, *The Unheard Cry for Meaning*, Touchstone Books.
- Fulton, RB, Moore, CM, 1995, "Spiritual Care of the School-age Child with a Chronic Condition", *Pediatric Nursing*, N. 10 (4), p. 224-231.
- Gunio, M. J, D, Fajardo, A, C, 2018, "Evaluating the Hidden Curriculum and its Impact on the Character Development of Preschool Students", *Asia Pacific Journal on Curriculum Studies*, N. 1 (1), p. 20-25.
- Haralambos, M. and Holborn, M, 1991, *Sociology Themes and Perspectives*, Glasgow, Collins Education.
- Jackson, P W, 1968, *Life in Classrooms*, New York, Holt, Rinehart & Winston.
- Li, H, 2018, "The Significance and Development Approaches of Hidden Curriculum", in College English Teaching, Advances in Social Science, *Education and Humanities Research*,
- Mooney, B, Timmins, F, 2007, "Spirituality as a Universal Concept: Student Experience of Learning about Spirituality through the Medium of Art", *Nurse Education in Practice*, N. 7 (5), p. 275–284.
- Murray, R B, Zentner, J B, 1989, *Nursing Concepts for Health Promotion*, London, Prentice-Hal.
- Nuryana, Z N, Suyadi, M, 2019, "Character Development Based on Hidden Curriculum at the Disaster-Prone School", *Education and Learning*, N. 13 (2), p. 219-225.
- Nyamai, D, K, 2018, "The Role of the Hidden Curriculum in Faith, Learning and Living Integration Processes", *European Journal of Social Sciences Studies*, N. 3 (1), p. 137-151.
- Obrien, ME, 2013, *Spirituality in Nursing: Standing on Holy Ground*, rd ed, Sudbury, MA: Jones and Bartlett.
- Portelli, J. P, 1993, "Exposing the Hidden Curriculum", *Curriculum Studies*, N. 25 (4), p. 343–358.
- Ressa, T, 2021, "Review of Schooling of Learners With Disabilities and the Manifestation of the Hidden Curriculum of Time", *Educational Research & Practice*, N. 11 (1), p. 95–111.